

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΔ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1963

ΤΕΥΧΟΣ Γ'

ΓΑΛΛΙΚΑΝΙΚΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

Α'

ΠΗΓΑΙ

Κατὰ τὸν Lietzmann¹ ὑπάρχει ἄφθονον ὕλικὸν διὰ τὴν Γαλλικανικὴν λειτουργίαν, μολονότι τοῦτο δὲν εἶναι ὁμοειδὲς ὡς πρὸς τὸν εἰδικῶς Γαλλικανικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα.

1. Πρώτην δὲ μεταξὺ τῶν πηγῶν τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου καταριθμεῖ ὁ εἰρημένος συγγραφεὺς τὰς ἐν ἔτει 1850 δημοσιευθείσας ὑπὸ τοῦ F. J. Mone ἑνδεκα λειτουργίας ἐκ 45 παλιμψήστων φύλλων ἀνηκόντων εἰς τὴν μονὴν τοῦ Reichenau, ἥδη δὲ ἀποκειμένων εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Καρλσρούης (κῶδ. ὑπ' ἀριθ. 253). Αἱ λειτουργίαι αὗται, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ ἐξ ἀναφέρονται εἰς τὰς Κυριακάς², γραφεῖσαι κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, ἢ κατὰ τὸν Dix μεταξὺ τοῦ ἔκτου καὶ ἐβδόμου αἰῶνος, ἐκπροσωποῦσι τὸν καθαρὸν Γαλλικανικὸν τύπον. Αἱ λειτουργίαι αὗται κατὰ τὸν Lietzmann παραλλάσσουν χωρὶς νὰ ἔχωσι σχέσιν τινὰ πρὸς τὰς ἡμέρας καὶ τὰς ἐποχὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, μόνον δὲ ἡ ἐβδόμη ἐκ τούτων εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ τῆς Auxerre (+ 31 Ἰουλίου 448): Κατὰ δὲ τὸν Duchesne³ ἐκάστη τούτων ἔχει δύο contestationes ἢ Προλόγους, ἐπιφυλασσομένης τῆς προτιμήσεως τοῦ ἐνὸς εἰς τὸν λειτουργόν.

2. Δευτέραν ὁ Lietzmann καταριθμεῖ τὸ καλούμενον Missale Gothicum, ὅπερ εἶναι προσηρμοσμένον εἰς τὰς ἐποχὰς τοῦ ἐκκλησ. ἔτους. Ἐκ χειρογράφου τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης (Reg. 317) ἀναγομένου εἰς τὸν ἑβδόμον ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὀγδόου αἰῶνος ἐδημοσίευσεν αὐτὸ ὁ Mabillon εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Liturgia Gallicana, τὴν ἔκδοσιν δὲ ταύτην ἐχρησιμοποίησεν ὁ Muratori⁴ καὶ ἄλλοι. Τὸ Missale τοῦτο περιέχει 78 λειτουργίας (No 3-80) τῶν δύο πρώτων, μεθ' ὧν αὗται θὰ ἀνήρχοντο εἰς 80 ἐλλειπουσῶν. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν περισωθεισῶν ἀναφέρεται κατὰ τὸν Duchesne εἰς τὴν ἀγρυπνίαν τῶν

1. Messe und Herrenmahl σελ. 18 καὶ ἐξῆς.

2. Dix ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 363.

3. Ἐνθ' ἄν. σελ. 146.

4. Liturgia Romana Vetus II σελ. 517. Migne L. 72, 225.

Χριστουγέννων, μετὰ δὲ τὰ Ἐπιφάνεια ὑπάρχουσι λειτουργίαι τινὲς εἰς τιμὴν διαφόρων ἀγίων καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ περίοδος τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ τοῦ Πάσχα, αἱ ἑορταὶ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ Σταυροῦ, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, εὐρηνται δὲ καὶ ἐξ λειτουργίαι διὰ τὰς Κυριακάς.

3. Ὡς πρὸς τὸ *Missale Gallicanum Vetus*, τὸ καταριθμούμενον τρίτον ὑπὸ τοῦ Lietzmann, παρατηρεῖ οὗτος, ὅτι ἐν μέρει παρέχει ἐνδείξεις μεταβάσεως εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν κανόνα, περιῆλθε δὲ εἰς ἡμᾶς εἰς πολὺ ἐφθαρμένην κατάστασιν. Ὑπάρχει τοῦτο εἰς τὸν κώδικα Vat. Palat. 493, τὸν ἀναγόμενον εἰς τὴν μεταξὺ ἐβδόμου καὶ ὀγδόου αἰῶνος χρονικὴν περίοδον καὶ ἔχει δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ Mabillon⁵, καθὼς καὶ τοῦ Muratori⁶. Περιλαμβάνει 39 Γαλλικανικὰς λειτουργίας. Κατὰ δὲ τὸν Duchesne (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 145) τὸ βιβλίον τοῦτο καθ' ἃ σημεῖα δύναται νὰ συγκριθῆ πρὸς τὸ προηγούμενον παρουσιάζει τὰς αὐτὰς εὐχὰς, αἵτινες περιέχονται καὶ ἐν τούτῳ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἀμφοτέρα δὲν εἶναι πλήρη, πρὸς ἀποκατάστασιν σειρῶν τινῶν εὐχῶν δέον νὰ συμπληρῶμεν τὸ ἐν διὰ τοῦ ἄλλου.

4. Τὸ *Missale Francorum* (ἐκ τοῦ Vatic. Reg. 257) ἀναγόμενον εἰς τὴν αὐτὴν καὶ *Missale Gallicanum Vetus* ἐποχὴν, προϋποθέτει ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν τὸν Ῥωμαϊκὸν κανόνα καὶ μεταφέρει αὐτὴν ἐνιαχοῦ κατὰ λέξιν. Ὑπὸ τοῦ Dix⁷ χαρακτηρίζεται ὡς κατ' οὐσίαν Ῥωμαϊκὸν βιβλίον μετὰ τινῶν Γαλλικανικῶν λειψάνων, καίτοι ὁ συμπιλητῆς αὐτοῦ θεώρει τοῦτο ὡς σύνηθες καὶ τακτικὸν λειτουργικὸν βιβλίον τῆς Νοτίου Γαλλίας καὶ οὐχὶ ὡς Ἰταλικόν. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Mabillon⁸ καὶ τοῦ Muratori⁹.

5. Ὡς πρὸς τὰς δύο ἐπιστολάς *de missa* τὰς ἀποδιδόμενας εἰς τὸν Γερμανὸν Παρισίαν (+ 576), τὰς ὁποίας ὁ Duchesne θεωρεῖ ὡς πρωτεύουσας πηγὴν τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, διετυπώθησαν ἀμφιβολίαι περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν. Καὶ οἱ μὲν dom Martène, Probst, Dom Rivet, Lebrun, Lejay καὶ Duchesne δέχονται αὐτὰς ὡς γνησίας¹⁰. Ὁ δὲ P. Batiffol¹¹ τοποθετεῖ τὴν συγγραφὴν τῶν ἐπιστολῶν τούτων εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἔζησεν ὁ Γερμανὸς καὶ θεωρεῖ ὡς δυνατὸν τὸ νὰ ἀποδοθῆ ἡ συγγραφὴ τούτων εἰς αὐτόν. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην φαίνεται προσκλίνων πως καὶ ὁ Lietzmann¹². Ἀμφιβολίαι ὁμοίως περὶ τῆς γνησιότητος τῶν ἐπιστολῶν τούτων διετυπώθησαν ὑπὸ τῶν H. Koch καὶ O. Bardenhewer, σαφέστερον δ' εἶτα ὑπὸ

5. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 329.

6. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 697. M. L. 72, 339.

7. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 574.

8. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 301.

9. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 661. M.L. 72, 317.

10. H. Leclercq ἐν D. A. C. L. τομ. 11 στήλη 649 ἐν ἄρθρῳ *Messe*.

11. *Études de liturgie et d' archéologie chrétienne* (1919) σελ. 245-290.

12. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 20.

τοῦ E. Bishop¹³ καὶ ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ Dom A. Wilmart¹⁴. Τούτῳ κατακο-
λουθῶν καὶ ὁ Dix¹⁵, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ ὁ Stuart¹⁶, ὑπεστήριξαν ὅτι αἱ ἐπι-
στολαὶ συνετάχθησαν περὶ τὸ 700 μ.Χ. ἐν τῇ νοτιῇ Γαλλίᾳ ἢ ἴσως καὶ ἐν Ἰ-
σπανίᾳ, καὶ δὲν περισώζουσι τὸν γνήσιον καὶ ἀγνὸν Γαλλικανικὸν τύπον, ἀλλὰ
τὸν ἐν παρακμῇ τοιοῦτον, εἰς τὸν ὁποῖον παρεσέδυσαν καὶ ξένα στοιχεῖα, εἰς
τρόπον ὥστε ὁ ὑπὸ τῶν ἐπιστολῶν τούτων ἐκπροσωπούμενος τύπος εἶναι ἐξ
ἴσου Ἰσπανικὸς καὶ Γαλλικὸς. Ἡ περιοχὴ τῆς Ναρβώνης, ἐξ ἧς κατὰ τε τὸν
Wilmart καὶ τὸν ἀκολουθοῦντα αὐτῷ Dix προῆλθον αἱ ἐπιστολαὶ αὗται, ἀνῆ-
κεν εἰς τὸ Ἰσπανικὸν βασίλειον τῶν Βησιγόθων καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἦσαν
μᾶλλον Ἰσπανοὶ παρά Γάλλοι, οἱ δὲ ἐπίσκοποι αὐτῶν παρεκάθηοντο εἰς τὰς
Ἰσπανικὰς συνόδους. Δέον ἐν τούτοις νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Dix εἰς τὰς
προτιμήσεις καὶ κρίσεις αὐτοῦ ταύτας παράγεται καὶ ὑπὸ τῆς προκαταλήψεως,
ὅτι ὁ Γαλλικανικὸς τύπος δὲν ἔλκει τὴν προέλευσιν αὐτοῦ ἐκ τῶν Μεδιολάνων,
ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τῆς Ρώμης. Τὴν γνησιότητα ὅμως τῶν ἐπιστολῶν τούτων διαμ-
φισβητεῖ καὶ ὁ ἀποδεχόμενος τὴν συγγένειαν τῶν δύο τύπων Ἀμβροσιανοῦ
καὶ Γαλλικανικοῦ Jungmann¹⁷ συμφωνῶν μετὰ τοῦ ἐκδόντος τὰς δύο ταύ-
τας ἐπιστολὰς ὑπὸ τὸν τίτλον «Expositio antiquae liturgiae gallicanae
Germano Parisiensi ascripta» J. Quasten, ὑποστηρίζοντος¹⁸ ὅτι ἡ μετα-
γενεστέρα ἡλικία τοῦ μνημείου τούτου ἀποδεικνύεται ὑπὸ τῆς εἰς αὐτὸ ἐπι-
δράσεως τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης, οὕτινος τὸ ἔργον De ecclesiasticis officiis
συνεγράφη περὶ τὸ 620.

6. Τὸ *Lectionarium* τῆς Luxeuil ὁ Jungmann¹⁹ κατατάσσει εἰς τὰ
λειτουργικὰ βιβλία τοῦ Κελτοϊρλανδικοῦ τύπου. Ἐν τούτοις ὁμιλῶν ὁ αὐτὸς
περὶ τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας συνεχομένης πρὸς τὸ *Missale gothicum*
ἀναφέρει τοῦτο μεταξὺ τῶν μνημείων, τῶν περιεχόντων τὸ σύστημα τῶν περι-
κοπῶν τῆς λειτουργίας ταύτης, καὶ μάλιστα ὡς πρωτεύον μεταξὺ αὐτῶν²⁰.
Περὶσωθὲν εἰς χειρόγραφον τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἀποκείμενον ἤδη ἐν Βιβλιο-
θήκῃ τῶν Παρισίων (*Bibliothèque national* ὑπ' ἀριθ. 9427), ἐδημοσιεύθη
ὑπὸ τοῦ ἀνευρόντος αὐτὸ εἰς τὸ Ἀββαεῖον τῆς Luxeuil Mabillon²¹ καὶ περιέ-
χει τὰς περικοπὰς τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐκκλησ. ἔτους, μετὰ τῶν σχετικῶν τυ-
πικῶν διατάξεων, αἵτινες εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι. Ὑπὸ τοῦ Duchesne²²

13. Dix ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 459 ὑποσ. 1.

14. Ἐν ἄρθρῳ *Germain de Paris* ἐν D.A.C.L τόμ. 6 στήλ. 1049.

15. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 459-460.

16. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 29.

17. Ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. I σελ. 75 ὑποσ. 12.

18. Ἐν σελ. 5 καὶ ἐξῆς.

19. Ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. III σελ. 408.

20. Αὐτόθ. τόμ. I σελ. 74 ὑποσ. 11. Πρβλ. καὶ τόμ. II σ. 156 ὑποσ. 1.

21. De *Liturgia Gallicana*, 1729 σελ. 106 καὶ ἐξῆς Πρβλ. καὶ Migne L. 72, 171-216..

22. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 147.

χαρακτηρίζεται ὡς βιβλίον καθαρῶς Γαλλικανικόν, ἀπηλλαγμένον παντὸς ἔχνου Ρωμαϊκοῦ, ἔχει δὲ διαταχθῆ κατὰ τὴν τάξιν τοῦ Γαλλικανικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, ἐξ οὗ καὶ καθίσταται μνημεῖον λίαν σημαντικόν. Αἱ ἑορταὶ τῶν ἁγίων εἶναι ὀλιγάριθμοι. Καίτοι δὲ ἀνευρέθη εἰς τὴν Luxeuil, δὲν παρουσιάζει κατὰ τὸν Duchesne οὐδεμίαν λεπτομέρειαν, ἀναφερομένην ἰδιαιτέρως εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην.

7. Τὸ Missale Bobbiense ἐντάσσεται ὑπὸ τοῦ Jungmann²³ εἰς τὰ Κελτο-ἱρλανδικὰ λειτουργικὰ βιβλία. Ὁρθῶς ἕμως ὁ Dix²⁴ παρατηρεῖ περὶ αὐτοῦ, ὅτι περιέχει μέγα μέρος Γαλλικανικοῦ ὕλικου, καίπερ πιθανῶς συμπληθὲν ἀρχικῶς ὑπὸ Ἰρλανδοῦ τινος καὶ συντεθὲν ἐν Ἰταλίᾳ. Τοῦτο δ' ἐπιβεβαιούται καὶ ὑπὸ τῶν κατωτέρω παρατεθησομένων κρίσεων τοῦ H. Leclercq. Ἀνευρεθὲν εἰς Bobbio ὑπὸ τοῦ Mabillon ἐδημοσιεύθη ὑπ' αὐτοῦ²⁵ ὑπὸ τὸν τίτλον Sacramentarium Gallicanum, ὅστις δὲν εἶναι ἀκριβής, ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται παρὰ μόνον περὶ Missale. Τὸ χειρόγραφον τοῦ λειτουργικοῦ τούτου βιβλίου ἀναγόμενον κατὰ τὸν Delisle εἰς τὸν ἔβδομον αἰῶνα ἀπόκειται ἤδη εἰς τὴν ἔθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων (no 13246). Παρὰ τὴν ἀρχαιότητα ἕμως αὐτοῦ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Duchesne²⁶ ὡς εἷς ἐκ τῶν μετριοτέρων μαρτύρων τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου. Ἀρχεται ἀπὸ τῆς missa Romensis cottidiana, ἔπου οἱ δύο τύποι, Ρωμαϊκὸς καὶ Γαλλικανικὸς, συνδυάζονται κατὰ τρόπον εἰδικόν. Μέχρι τοῦ Προλόγου ἅπαν τὸ τυπικόν εἶναι Γαλλικανικόν, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ Προλόγου καὶ ἐξῆς τὸ πᾶν εἶναι Ρωμαϊκόν. Ἐπακολουθοῦσιν εἴτα αἱ λειτουργίαι καὶ τελεταὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, ἡ σειρά δὲ τούτων ἀρχίζει διὰ τριῶν λειτουργιῶν in adventum Domini πρὸ τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων. Δι' ἐκάστην λειτουργίαν ἀπαντῶνται κατ' ἀρχὰς τὰ κείμενα τῶν τριῶν Γαλλικανικῶν περικοπῶν, μεθ' ἧς παρατίθενται τέσσαρες ἢ τρεῖς εὐχαὶ πρὸ τοῦ Προλόγου καὶ εἴτα ἀκολουθεῖ οὗτος ὑπὸ τὸν τίτλον Contestatio. Οὐδεμία δὲ λειτουργία ἐκτείνεται πέραν τοῦ Ἐπινικίου, τοῦθ' ὅπερ ὑπονοεῖ, ὅτι πᾶσαι αἱ λειτουργίαι συνεχίζονται ὡς ἡ missa Romensis cottidiana, ἥτις παρατίθεται ἐν ἀρχῇ. Ταῦτα κατὰ τὸν Duchesne. Ἀλλὰ περὶ τοῦ Missale τούτου θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ ἀναλύσωμεν καὶ κατωτέρω.

23. Ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. III σελ. 408.

24. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 466.

25. Εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Musaeum Italicum τόμ. I σελ. 2. Πρβλ. καὶ Migne L. 72, 451.

26. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 150.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΝ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΑΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. Ὁμοιότητες καὶ ἀνομοιότητες τῆς Ρωμαϊκῆς
καὶ Γαλλικανικῆς λειτουργίας.

Εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν διαπραγματευόμενοι τὴν προέλευσιν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου, ὅτι ἡ θεωρία, καθ' ἣν ὑπῆρξαν δύο τύποι λατρείας ἐν Ρώμῃ, ὁ παλαιότερος, ὅστις παρελήφθη καὶ διετηρήθη ὑπὸ τῶν Γαλλικανικῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ὁ νεώτερος προελθὼν ἐξ ἐξελιξέως ἐκ τοῦ παλαιότερου ἐγκαταλειφθέντος ὑπὸ τῆς Ρώμης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκράτησεν ὀριστικῶς ὁ νεώτερος, ἀποκλείεται. Ὁ Leclercq δὲ ἀποδεχόμενος τὴν θεωρίαν, ὅτι ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία εἶναι τύπου ἐμπνεύσεως καὶ μορφῆς ἀνατολικῆς, εἰσαχθεῖσα ἐν τῇ Δύσει περὶ τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὰ Μεδιόλανα, ἐκεῖθεν δὲ καὶ εἰς τὰς πέραν τῶν Ἀλπεων ἐκκλησίας, μεταξὺ τῶν ἄλλων ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἐνδείξεων ἀνεζήτησε καὶ τεκμήριον ἐκ τῶν ἐμφανῶν διαφορῶν τῶν μεταξὺ τῶν δύο λειτουργιῶν, τῆς Ρωμαϊκῆς δηλαδὴ καὶ Γαλλικανικῆς, τὰς ὁποίας κατέστησεν ἐκδηλωτέρας διὰ συγκριτικοῦ πίνακος διστήλου¹, τὸν ὁποῖον κατὰ τὰ κύρια μόνον σημεῖα αὐτοῦ παραθέτομεν καὶ ἡμεῖς κατωτέρω. Αἱ διαίρέσεις καὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ πίνακος τούτου ἐγένοντο καὶ ἐτέθησαν ὑφ' ἡμῶν, καθὼς καὶ τὰ κάτωθι τούτου σχόλια.

Ἐναρξίς

~~Λειτουργία Ρωμαϊκῆ~~

Λειτουργία Γαλλικανικῆ

Ἀντίφωνον ad introitum

Antiphona² ad praelegendum

Dominus sit semper vobiscum

Τρισάγιον Βυζαντινὸν

1. Ἐν μν. ἀρθρῷ ἐν D.A.L.C. τόμ. VI στήλῃ 478-479.

2. Ὁ Dix (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 465) ἐν τῇ σπουδῇ νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία προῆλθεν ἐκ τῆς Ρωμαϊκῆς διὰ παρεισαγωγῶν καὶ τινων ξένων δανείων διατείνεται, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ τῶν Παρισίων ἀναφερόμενον δι' Ἰσπανικοῦ ἔρου Antiphona δὲν ὑπῆρξεν ἀρχικὸν στοιχεῖον τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, ἀλλὰ παρεισήχθη εἰς αὐτὴν ἐκ τῆς Ἰσπανικῆς, ὅπου ὁμοίως ὁ πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἀντιφώνου τούτου ἔρος εἶναι Officium. Ἀποβλέπει δὲ ὁ Dix εἰς τὸ νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Εἰσοδικικοῦ τὸ Βυζαντινὸν Τρισάγιον καὶ μειωθῇ οὕτω ἢ μεταξὺ τῶν δύο λειτουργιῶν διαφορὰ ἐν τῇ ἐναρξί. Ὁμολογεῖ ἐν τούτοις, ὅτι ὁ μὲν ἀσπασμὸς ἐν τῇ Γαλλικανικῇ, ὁ ἐλλείπων ἐκ τῆς Ρωμαϊκῆς, ἔχει τοποθετηθῆ ἀκριβῶς ὅπου καὶ ἐν τῇ Ἀντιοχειανῇ λειτουργίᾳ, τὸ δὲ Κύριε ἐλέησον εἰσήχθη 75 ἔτη ἐνωρίτερον ἐν τῇ Γαλλικανικῇ παρ' ὅσον ἐν Ρώμῃ (αὐτόθ. σελ. 467).

Κύριε ἐλέησον μετὰ λιτανείας
Δοξολογία (gloria in excelsis) ἐν
ἀρχιερατικῇ λειτουργίᾳ

Collectio εὐχῆ μία

Κύριε ἐλέησον ἄνευ λιτανείας

Προφητεία (ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου ἡ
καθ' ἡμᾶς ἐνάτη)

Collectio post Prophetiam

Ἀναγνώσματα καὶ Offertorium

Ἀνάγνωσμα προφητικὸν παραλειφθὲν
ἐν Ρώμῃ πρὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος
Graduale περὶ οὗ ὑπάρχουν ἐν-
δείξεις³, ὅτι ἀρχικῶς ἐψάλλετο μετὰ
τὸ προφητικὸν ἀνάγνωσμα, ἤδη δὲ
ψάλλεται μετὰ τὸ ἀποστολικὸν

Ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα
Ἀλληλούϊα ἢ Tractus

Εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα

Ὁμιλία

Τὸ σύμβολον τῆς πίστεως ἀπὸ τῶν
χρόνων Ἑρρίκου Β (1012-1024)

~~Ἀποχώρησις κατηχομένων~~

Oremus (χάσμα προκληθὲν ἐκ
παρεμπιπτούσων παλαιότερον καὶ ἤδη
παραλειπομένων εὐχῶν τῶν πιστῶν)

Offertorium. Προσκομιδὴ τῶν
προσφορῶν καὶ ὕμνος τοῦ Offer-

torium
Ἐτοιμασία τῶν δώρων ὑπὸ τοῦ λει-
τουροῦ

Ἀνάγνωσμα Προφητικὸν διατηρού-
μενον

Ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα
Ἕμνος τῶν τριῶν Παίδων· Εὐλο-
γητὸς εἶ Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν Πατέ-
ρων ἡμῶν κ.λ.π. Sanctus Deus,
sanctus fortis...

Εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα
Sanctus Deus, sanctus fortis, san-
ctus immortalis...

Ὁμιλία διατηρηθεῖσα ἐν Γαλ-
λίᾳ πυκνότερον ἢ ἐν Ρώμῃ

Λιτανεία διακοικῆ
Collectio μετὰ τὴν λιτανείαν

~~Ἀποχώρησις κατηχομένων~~

Διάκονος Observate ad Ostium
Μετὰ πομπῆς μεταφορὰ τῶν ἐκ προ-
τέρου ἡτοιμασμένων δώρων. Ἕμνος
συνοδῶν τὴν μεταφορὰν.

Ἀπόθεσις τῶν τιμίων δώρων ἐπὶ
τοῦ θυσιαστηρίου. Κάλυψις αὐτῶν
Αἶνος Ἀλληλούϊα.

3. Πρβλ. Jungmann μν. ἔργ. τόμ. II σελ. 192.

Τὰ μετὰ τὴν Προσκομιδὴν

Χερνιβία τοῦ λειτουργοῦ

Orate Fratres

Εὐχὴ ὑπὲρ τὰ τίμια δῶρα (Oratio
super oblata. Secreta)

Praefatio missae (invitatorium)

Collectio ante nomina Δίπτυχα

Collectio post nomina Ἀσπασμὸς
εἰρήνης

Collectio ad pacem

Πρόλογος — Κανὼν

Praefatio=Πρόλογος

Immolatio ἢ Contestatio ἀντι-
στοιχεῖ πρὸς τὸν Πρόλογον καὶ εἶ-
ναι ἐκτενέστερος αὐτοῦ.

Ὁ ἐπινίκιος (Sanctus)

Ὁ ἐπινίκιος (Sanctus)

Canon, ἐν τῷ ὁποίῳ πλείονες εὐχαὶ
(Te igitur, Memento, Communi-
cantes, Hanc igitur oblationem,
Quam oblationem) μετὰ παρεμ-
βολῆς ὀνομάτων ἀντιστοίχου πρὸς
τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Διπτύχων συν-
δέουσι τὸν ἐπινίκιον πρὸς τὴν ἀφή-
γησιν καὶ τοὺς λόγους τῆς συστά-
σεως.Collectio post sanctus ἀρχί-
ζουσα συνήθως διὰ τοῦ Vere san-
ctus, ὡς ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λει-
τουργίαις καὶ συνδέουσα διὰ μιᾶς
καὶ μόνης, βραχείας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖ-
στον μεταβάσεως τὸν ἐπινίκιον πρὸς
τὴν ἀφήγησιν καὶ τοὺς λόγους τῆς
συστάσεως.Ἀφήγησις καὶ λόγοι τῆς συ-
στάσεως

Ἀφήγησις καὶ λόγοι τῆς συστάσεως

Ἀνάμνησις: Unde et memores...

Ἡ κατὰ τὸν Ἰσίδωρον conforma-
tio sacramenti, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἄλλοτε
μὲν ἀναπτύσσεται ἢ καθ' ἡμᾶς
Ἀνάμνησις, ἄλλοτε δὲ ἢ καθ' ἡμᾶς
Ἐπίκλησις «ut oblatio per Spi-
ritum sanctum Christi corpori et
sanguini conformetur» κατὰ τὸν
αὐτὸν ἸσίδωρονἘπίκλησις: Supra quae propitio
ac sereno vultu...

Memento τεθνεώτων

Memento τῶν ζώντων καὶ τῶν ἁ-
γίων (Nobis quoque...)Εὐλογία καὶ δέησις περὶ τῶν ἀγαθῶν
τῆς γῆς παλαιότερον (Per quem
haec omnia...)Κλάσις πολυσύνθετος συνοδευομένη
ὑπὸ ἀντιφώνου.

Κυριακή προσευχή

Κυριακή προσευχή

Pax Domini sit semper vobiscum

Ἄσπασμός τῆς εἰρήνης

Commixtio

Commixtio. Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις
(Sancta sanctis)

Κλάσις τοῦ ἄρτου πρώτη ὑπὸ τοῦ
πάπα. Κλάσις τοῦ ἄρτου ὑπὸ τῶν
διακόνων καὶ τῶν ἱερέων ψαλλομέ-
νου τοῦ ὕμνου Agnus Dei ἀπὸ τῆς
ἐποχῆς τοῦ Σεργίου (687-701)

Εὐλογία διδομένη ὑπὸ τοῦ Ἐπισκό-
που ἢ ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου

Κοινωνία

Ἄντιφωνον ad communionem

Κοινωνία ψαλλομένου τοῦ Tre-
canum διακοπτομένου ὑπὸ τοῦ ἀλ-
ληλούια

Collectio post communionem

Ἄπόλυσις Ite, missa est

Collectio post communionem

Ἄπόλυσις

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἀνωτέρω συγκριτικῆς παραθέσεως, ἡ Γαλλικα-
νικὴ λειτουργία ἀρχίζει οὐχὶ δι' ἑνὸς μόνου ὕμνου ὡς ἡ Ρωμαϊκὴ, ἀλλὰ διὰ
τεσσάρων. Καὶ τὸ μὲν Antiphona ad praelegendum ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ
ρωμαϊκὸν Introitus, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν Εἰσο-
δικόν, ὃ ἐπακολουθῶν δὲ ἄσπασμός τοῦ λειτουργοῦ (Dominus vobiscum)
πρὸς τὸν τῆς Ἀντιοχειανῆς λειτουργίας ἄσπασμόν τοῦ ἐπισκόπου, ὅστις εὐθὺς,
ὡς εἰπῆρχετο εἰς τὸ ἱερόν βῆμα καὶ ἀνήρχετο ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, ἤρχετο
τὴν εἰρήνῃν εἰς τὸ ἐκκλησίασμα. Οὗτος ἐλλείπει ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας.
Τὸ ἐπακολουθοῦν εἶτα καὶ προτασσόμενον τῶν Ἀναγνωσμάτων Τρισάγιον
εἶναι προδήλως προελευσθεὶς Βυζαντινῆς. Ἡ ἐν τῇ Βυζαντινῇ δὲ λειτουργίᾳ
ἐπανάληψις τοῦ ὕμνου τούτου ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ κατ'
ἀπομίμησιν ἐλευθερὰν ἐπαναλαμβανομένου τοῦ ὕμνου τούτου οὐ μόνον πρὸ τῶν
Ἀναγνωσμάτων δὶς, ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος καὶ μετ'
αὐτό, ὥστε νὰ ἐπαναλαμβάνηται οὗτος τετράκις. Ἡ διακονικὴ λιτανεὶα εἰσ-
άγεται, ὡς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, μετὰ τὰ Ἀναγνώσματα, ἐνῶ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἐξέ-
λιπε περιορισθεῖσα εἰς τὸ ἀπλοῦν Oremus. Ἡ Προσκομιδὴ τῶν ἐκ προτέρου
ἡτοιμασμένων δώρων γίνεται ὡς ἐν τῇ Ἀνατολῇ διὰ μεταφορᾶς τούτων μετὰ
τομπῆς ὑπενημιμύσης τὴν μεγάλην Εἴσοδον τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν,
τὴν μαρτυρουμένην ἤδη ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας. Ἡ Praefatio mis-

sae, τῆς ὁποίας προηγείται πρόσκλησις (invitatorium) πρὸς τοὺς πιστοὺς, ἀποτελεῖ νέον ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, ἐκτίθεται δὲ δι' αὐτῆς εἰς τοὺς πιστοὺς ἡ ἔννοια τῆς ἀγομένης ἑορτῆς. Ἡ εὐχὴ λοιπὸν αὕτη δὲν εἶναι στερεότυπός τις, ἀλλ' ἐναλλάσσεται ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀγομένας ἑορτάς. Τὰ Δίπτυχα ἀναγινώσκονται πρὸ τοῦ Κανόνος ἢ τῆς Ἀναφορᾶς, ὡς μέχρι τοῦ νῦν ἐν τισι λειτουργίαις τῆς Ἀνατολῆς, ἀπαγγελλομένων καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν προσενηκόντων τὰ δῶρα, προτάσσονται δὲ τούτων καὶ ἐπιτάσσονται αὐτῶν εἰδικαὶ εὐχαί. Ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης δίδεται κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, ὡς ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα εὐχὴ ad pacem ἐναλλάσσεται καὶ αὕτη ἀναλόγως τῶν ἑορτῶν⁴. Ἐπακολουθεῖ ἡ ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὸν ρωμαϊκὸν Πρόλογον Contestatio ἐκτενεστέρα τούτου, διότι μετὰ τὴν εὐχαριστίαν καταλήγει καὶ εἰς δέησιν, ἐναλλασσομένη καὶ αὕτη σχεδὸν εἰς πᾶσαν λειτουργίαν. Μετὰ τὸν ἐπινίκιον ἐπακολουθεῖ ἡ Collectio post sanctus ἀρχίζουσα ὡς ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις διὰ τοῦ Vere sanctus καὶ διὰ τινων μόνον φράσεων καταλήγουσα εἰς τὴν ἀφήγησιν καὶ τοὺς λόγους τῆς συστάσεως, οὐσιωδῶς καὶ αὕτη διάφορος τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνος. «Ἐρχεται ἀκολούθως εὐχὴ τις καλουμένη Post secreta ἢ Post mysterium [ἢ κατ' Ἰσίδωρον conformatio] ἣτις κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου περιέχει τὴν Ἀνάμνησιν καὶ τὴν Ἐπίκλησιν. Ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου καὶ ἡ κατάταξις τῶν κλασμάτων ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, αὐστηρῶς καθωρισμένοι συνοδεύονται ὑπὸ ἀντιφωνικοῦ ὕμνου. Εἰδικὴ εὐχὴ, ποικιλλουσα καὶ μεταβαλλομένη ὡς αἱ ἄλλαι, εἰσάγει τὸ Πάτερ ἡμῶν, ὅπερ ἀπαγγέλλουσι πάντες [καὶ οὐχὶ μόνος ὁ λειτουργός, ὡς ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ] καὶ τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται εἰς ἐπίλογον μεταβαλλόμενον καὶ τοῦτον κατὰ τὰς ἑορτάς. Ἡ ἐμφαντικὴ εὐλογία πρὸ τῆς κοινωνίας, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀρχιερατικὴν λειτουργίαν, ἀποτελεῖ ἐν τῶν κορυφωμάτων τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας. Ὁ διάκονος προαναγγέλλει ταύτην καὶ ἐκάστη ἑορτῇ ἐπιτρέπει ἐκλογὴν καταλλήλων εὐχῶν. Ἡ κοινωνία συνωθεύετο μὲ ὕμνον, τὸν ψαλμὸν 33 ἐν τῷ συνόλω αὐτοῦ ἢ ἐν μέρει, ἢ μὲ ἄλλον τινὰ ὕμνον καὶ ἐπεσφραγίζετο δι' εὐχῆς»⁵.

Λεπτομερέστερον περὶ τούτων θὰ εἴπωμεν ἐν τοῖς ἐξῆς.

4. Ὁ Jungmann (μν. ἔργ. I σελ. 78) παραθέτει ἐκ τοῦ Missale gothicum τμήμα τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Κλήμεντος εὐχῆς ad pacem ἔχον ἐν μεταφράσει ὡς ἔπεται: «Εἰρηνοποιεῖ τῆς διχονοίας καὶ ἀρχῆς τῆς αἰωνίας κοινωνίας, ἀδιαίρετος Τριάς, ὅστις τὴν ἀπιστίαν τοῦ Σισενίου, τὴν ἀποχωρισθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ ἁγίου Κλήμεντος τοῦ ἐπισκόπου... ἐπάκουσον τῶν δεήσεων ἡμῶν καὶ παράσχου ἡμῖν τὴν εἰρήνην ἐκείνην, ἣν ποτε ἀναλαμβανόμενος εἰς τὸν αἰθέρα κατέλιπες εἰς τοὺς Ἀποστόλους...».

5. Jungmann αὐτόθ. σελ. 77. Καὶ ὁ Dix (μν. ἔργ. σελ. 36 ὑποσ.) σημειοῖ, ὅτι εἰς τὰς Γαλλικανικὰς τελετὰς πᾶσα μεμονωμένη εὐχὴ ἐξαιρέσει τῆς ἀφηγήσεως τῆς συστάσεως ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ ἀλλάσσει ἐν ἐκάστῃ λειτουργίᾳ.

2. Αί ἐκ τοῦ *Missale Bobbiense* ἐνδείξεις.

Τὸ *Missale* τοῦτο ἐντάσσεται μὲν εἰς τὰ Κελτοῖρλανδικὰ βιβλία, περιέχει ὅμως, ὡς εἴπομεν, μέγα μέρος Γαλλικανικοῦ ὕλικου καὶ ὡς πρὸς τὸ *Lectionarium* αὐτοῦ εἶναι Γαλλικανικὸν βιβλίον, συμφωνοῦν κατὰ τὸ περιεχόμενον πρὸς τὸ Γαλλικανικὸν *Lectionarium* τῆς Luxeuil⁶. Ἐπειδὴ ἐξ αὐτοῦ ἀνεζητήθησαν ἐνδείξεις καὶ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς θεωρίας, ὅτι ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία εἶναι αὐτὴ ἢ παλαιὰ Ρωμαϊκὴ λειτουργία, τὴν ὁποίαν διετήρησαν μετ' ἐπιδράσεων τινων ἐκ τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν αἱ Γαλλικανικαὶ ἐκκλησίαι, ὁ *Leclercq*⁷ διὰ μακρῶν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ *Missale* τούτου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ ἐνδείξεων, ἀποδεικνύων τὸ ἀσύστατον τῶν ἐξ αὐτῶν ἀντλούμενων ἐπιχειρημάτων. Μεταφέρομεν ἐνταῦθα δι' ὀλίγων τὰς οὐσιωδεστέρας τῶν παρατηρήσεων τούτων τοῦ *Leclercq*. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον τὸ *Missale Bobbiense* περιέχει δύο κατηγορίας λειτουργιῶν, ἤτοι ἄλλαι μὲν ἐκ τούτων διατάσσονται κατὰ τὴν Γαλλικανικὴν πρᾶξιν, ἄλλαι δὲ κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν. Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ λειτουργίαι εἰς τὰς ἐορτάς τῆς Μεταστάσεως, τῆς ἀνευρέσεως τοῦ Σταυροῦ, τῶν λιτανειῶν, τῆς Ἀναλήψεως, τῆς Ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, τοῦ ἁγίου Σιγισμόνδου, τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ καὶ τινες ἄλλαι, δέκα καὶ ἑννέα ἐν συνόλῳ ἐπὶ ἐξήκοντα καὶ μίᾳ, τὰς ὁποίας περιέχει τὸ *Missale* τοῦτο. Τὸ ὅτι δὲ ὑπάρχουσιν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ δέκα καὶ ἑννέα ρωμαϊζουσαι λειτουργίαι, δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τεκμήριον ἀμέσου συγγενείας τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν, οὐδὲ ἀποτελεῖ περίπτωσιν δυναμένην νὰ προκαλέσῃ οἰανδῆποτε ἐκπληξιν, διότι κατὰ τὸν *Leclercq* τὸ *Missale* τοῦτο εἶναι βιβλίον νόθον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος αὐτοῦ παρουσιάζεται ἐκδηλος ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως νὰ συνδυάσῃ καὶ νὰ προσαρμόσῃ τὴν Γαλλικανικὴν λειτουργίαν πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν, προδίδων ἐμφανῶς τὴν πλέον χονδροειδῆ ἀδεξιότητα ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ μίγματος τούτου⁸. Ἀρχίζει, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐσημείωσαμεν, διὰ μίᾳ «*missa Romensis cottidiana*». Τοῦ Προλόγου προτάσσονται τρεῖς εὐχαὶ μετὰ τῶν Γαλλικανικῶν ἐπιγραφῶν *Collecta*, *collectio post nomina*, *collectio ad pacem*. Ἄλλ' αἱ εὐχαὶ αἰτῶν εἶναι εὐχαὶ ρωμαϊκαί, παρεισαγόμεναι εἰς τὴν Γαλλικανικὴν λειτουργίαν, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ διὰ τὰς δύο τελευταίας ἢ ἐλαχίστη σχέσις μεταξὺ τοῦ περιεχομένου τῶν καὶ τῶν τελετῶν, τὰς ὁποίας συνοδεύουν. Μετὰ τὰς εὐχὰς ταύτας ἔρχεται ὁ συνήθης ρωμαϊκὸς Πρόλογος ὑπὸ τὴν Γαλλικανικὴν ἐπιγραφὴν *Contestatio*, εἶτα ὁ κανὼν ὁλόκληρος μετὰ τῶν τμημάτων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ Δίπτυχα (*Te igitur, Memento* κ.λ.π.) παρὰ τὸ ὅτι προηγήθη ἡ ἀπαγγελία τῶν

6. *DIX* ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 466 καὶ 471 ὑποσ. 3.

7. Ἐνθα ἀνωτ. στήλ. 489 καὶ ἐξῆς.

8. Αὐτόθ. στήλ. 490.

ονομάτων (*collectio post nomina*), ὡς ἤδη εἶπομεν. Ἐκ τούτων ἐμφαίνεται, παρατηρεῖ ὁ Leclercq, ὅτι ὁ συμπληθής ἡγνῶει τὴν ὕλην, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰργάζετο. Ἴνα δέ τις ἐκτιμήσῃ τὸ σχέδιόν του, δὲν πρέπει νὰ ἀναφέρηται εἰς τὰς Γαλλικανικὰς ἐπιγραφὰς τῶν εὐχῶν, ἀλλ' εἰς τὸ περιεχόμενον τούτων.

Ἐκ τῶν δέκα καὶ ἑννέα λειτουργιῶν, αἵτινες παρουσιάζονται ὡς ρωμαϊκαί, αἱ τέσσαρες τελευταῖαι ἔχουσι πράγματι ὕφος ρωμαϊκόν, ἥτοι εἶναι εὐχαὶ βραχεῖαι, ἄνευ πλατυσμῶν εἰς ὕφος ἀπλοῦν καὶ σαφές, ἀναφέρονται δὲ εἰς Κυριακάς, ἄνευ εἰδικευσῶς τινος πρὸς ἑορτὴν τινα. Αἱ δεκατέσσαρες δὲ ἄλλαι ἔχουσι δύο εὐχὰς ἐκάστη (*collecta, secreta*) καὶ συνολικῶς ἀποτελοῦσιν εἴκοσι ἑπτὰ εὐχὰς, ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς μιᾶς τούτων ἑλλείπει μία. Ἐπὶ τῶν εὐχῶν τούτων αἱ εἴκοσιν εἶναι τύπου γαλλικανικοῦ καὶ αἱ ἕξ μόνον τύπου ρωμαϊκοῦ. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἄλλας τεσσαράκοντα καὶ δύο λειτουργίας, τὰς προβαλλομένας ὡς τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου παρατηρεῖ ὁ Leclercq τὰ ἑξῆς: Σημειοῦνται ἐν αὐταῖς πολυάριθμοι σολοικισμοί· ἀριθμὸς τις τῶν Προλόγων εἶναι πράγματι εὐχαὶ ρωμαϊκαί, ἐνῶ ἕξ ἄλλου ἀριθμὸς εὐχῶν φερουσῶν ἐπιγραφὰς *Post nomina* ἢ *ad pacem* ἔχουσι περιεχόμενον ἐντελῶς ἄσχετον πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων σημειομένας τελετάς. Καὶ συμπεραίνει ὁ Leclercq χαρακτηρίζων τὴν συλλογὴν ταύτην τῶν λειτουργιῶν ὡς ἔργον ἀπειρίας, ὡς δύναται καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ γίνῃ τοῦτο ἀντιληπτόν. Καὶ διεσώθησαν μὲν ἐν αὐτῇ ἐγκατεσπαρμένα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ καὶ τεμάχια παλαιὰ καὶ ἐνδιαφέροντα, τοῦτο ὅμως ὀφείλεται, ὡς λέγει ὁ Leclercq, μᾶλλον εἰς τὴν τύχην παρά εἰς τὸν συμπληθῆ.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῶν ἐκ τοῦ *Missale Bobbiense* ἐνδείξεων.

ΜΕΡΙΚΩΤΕΡΑ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΑΝΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

1. Ἐναρξίς.

1. Εἰσοδικόν. Κατὰ τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸν Γερμανὸν ἔκθεσιν τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας ψάλλεται τὸ ἀντίφωνον *ad praelegendum*, καθ' ὃν δὲ χρόνον ψάλλουσι τοῦτο οἱ κληρικοὶ, ἐξέρχεται ὁ ἱερεὺς ἐκ τοῦ Διακονικοῦ.¹ Τὸ ἀντίφωνον τοῦτο προωρισμένον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὅπως ἐξάρη τὴν ἐν πομπῇ εἴσοδον τῶν κληρικῶν εἰς τὸ βῆμα εἶναι ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Εἰσοδικὸν τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργικῶν ἢ πρὸς τὸν ὕμνον ὁ Μονογενῆς Υἱὸς τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, καθὼς καὶ πρὸς τὸ *Introitum* τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας ἢ πρὸς τὸ *Ingressa* τῆς Ἀμβροσιανῆς. Δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ὡς εἶπομεν καὶ ἀλλαχοῦ, τὸ *Introitus* εἰσήχθη εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν λειτουργίαν κατὰ τὸ *Liber pontificalis* ἐπὶ τοῦ πάπα Κελεστίνου (422-432), ἐνῶ ἐν τισιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὡς δέχεται ὁ Dix², τοῦλάχιστον ἐξήκοντα ἔτη ἐνωρίτερον. Οὐδὲν λοιπὸν πείθει ἀδιαμφισβητήτως, ὅτι τοῦτο εἰσήχθη εἰς τὴν Γαλλικανικὴν λειτουργίαν ἐκ τῆς Ρώμης, τοσοῦτω δὲ μᾶλλον ὅσῳ καὶ ἡ εἰς τὴν Ρώμην εἰσαγωγή τῆς ὅλης Ἐνάρξεως ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Dix³ καὶ τοῦ Stuart⁴ εἰς Αἰγυπτιακὰ πρότυπα καὶ δὴ εἰς τὸ εὐχολόγιον τοῦ Σεραπίωνος, εἰ καὶ διαμφισβητεῖται τοῦτο ὑπὸ τοῦ Jungmann⁵.

2. Μετὰ τὴν ἐν πομπῇ εἴσοδον, τοῦ διακόνου προσφωνήσαντος σιγὴν, ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ ἐπίσκοπος ἀσπάζεται τὸν λαὸν διὰ τοῦ *Dominus sit semper vobiscum*. Περὶ τοιούτου δὲ τινος ἀσπασμοῦ, ἐπακολουθοῦντος ἀμέσως εἰς τὴν Εἴσοδον, μαρτυρεῖ, ὡς εἶπομεν καὶ ἀλλαχοῦ, ὁ Χρυσόστομος εἰς ὀμιλίας ἐκφωνηθείσας εἰς Ἀντιόχειαν (τῷ 390) καὶ εἰς Κωνσταν/ιν (περὶ τὸ 400) βεβαιῶν, ὅτι ὁ πατήρ, ὅταν εἰσέρχεται, δὲν ἀναβαίνει ἐπὶ τοῦ θρόνου πρὶν ἢ αἰτήσῃται ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τὴν εἰρήνην⁶.

Εἰς τὸν ἀσπασμὸν τοῦτον τοῦ λειτουργοῦ ἀνταπήντων *π ά ν τ ε ς* *Et cum spiritu tuo*. Ἡ ὑπὸ *π ά ν τ ο ς* δὲ τοῦ λαοῦ ἀπόκρισις αὕτη ἔχει τὸ προηγού-

1. *Psallentibus clonibus procedit sacerdos... de sacrario* (Duchesne ἐνθ' ἀν. σελ. 184).

2. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 453.

3. Ἀντόθι σελ. 452-458. καὶ σελ. 479.

4. Μν. ἔργ. σελ. 66.

5. Μν. ἔργ. τομ. II σελ. 11 ὑποσ. 17.

6. Χρυσοστόμου Κατὰ Ἰουδαίων III, 6 καὶ εἰς τὸν Ματθαῖον ὀμιλ. 22,6 (ἐκφων. ἐν Ἀντιοχείᾳ) καὶ εἰς τὴν πρὸς Κολοσ. 3,3 (ἐν Κων/λει).

μενον αὐτῆς ἐν τῇ Ἀντιοχείᾳ, ὅπου ὁ Χρυσόστομος ὑπέμνησεν εἰς τοὺς ἀκροατάς του, ὅτι, ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Φλαβιανὸς ἀνήρχετο εἰς τὸν θρόνον του καὶ ἠύχετο εἰς αὐτοὺς τὴν εἰρήνην, πάντες ὁμοῦ ἔκραζον πρὸς αὐτὸν «Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου»⁷. Περὶ τοῦ ὅτι δὲ πᾶς ὁ λαὸς ἔδιδε τὴν ἀπάντησιν ταύτην, ὁσάκις ὁ λειτουργὸς ἠσπάζετο αὐτοὺς διὰ τῆς ἀνωτέρω εὐχῆς, μαρτυροῦσι καὶ αἱ σύνοδοι τῆς Ὁρλεάνης (511) καὶ Braga (563)⁸, ὀρίζουσαι, ὅτι οὐχὶ μόνον οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ τῷ Θεῷ ἀφιερωμένοι δεόν νὰ ἀποκρίνωνται εἰς τὸν χαιρετισμὸν τοῦ ἱερέως, ἀλλὰ καὶ πᾶς ὁ λαὸς ὀφείλει νὰ πράττῃ τοῦτο. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὐρηται ἀσπασμὸς τοῦ λειτουργοῦ καὶ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ, οὐχὶ ὁμοίως καὶ ἐν τῇ Μοζαραβικῇ.

3. Τρεῖς ὕμνοι ἐπακολουθοῦν: Τὸ Βυζαντινὸν Τρισάγιον, τὸ ὁποῖον, ὡς σημειοῖ ὁ Duchesne⁹ πρῶτος ὁ ἐπίσκοπος ἤρχιζε νὰ ψάλλῃ τὸ Κύριε ἐλέησον καὶ ἡ ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου, ἥτις ἐκαλεῖτο καὶ Prophetia. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ Τρισάγιον θὰ παρετήρει τις, ὅτι οὔτε ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ οὔτε ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ ὑπάρχει τοῦτο ὡς ὕμνος Ἐνάρξεως. Εἰσαχθὲν δὲ προδήλως ἐκ τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐν Vaison δευτέρας συνόδου (529) δὲν εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς γενικὴν ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησιαῖς χρῆσιν. Ἐντεῦθεν, ὡς καὶ ἀλλαγῆ εἴπομεν, ἡ σύνοδος αὕτη διὰ τοῦ τρίτου κανόνος αὐτῆς ὥρισεν, ἵνα «in omnibus ecclesiis nostris ista sancta consuetudo» τοῦ ψάλλειν τὸ Κύριε, ἐλέησον «et ad matutinum et ad missas et ad vesperam», «et in omnibus missis seu in matutinis, seu in quadragesimalibus seu in illis quae pro defunctorum commemoratione fiunt», «Deo propitio intromittatur», «quia tam in sede Apostolica quam etiam per totas Orientales atque Italiae provincias» ὁ ὕμνος οὗτος μετὰ κατανύξεως ψάλλεται. Καὶ ψάλλεται μὲν καὶ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ τὸ Κύριε ἐλέησον καὶ Christe eleison κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἀλλὰ τόσον ἐν τῇ λειτουργίᾳ ταύτῃ, ὅσον καὶ ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις τὸ Κύριε, ἐλέησον ἦτο ἀπόκρισις εἰς μίαν ἐκάστην τῶν αἰτήσεων τῆς ὑπὸ τοῦ διακόνου προσφωνουμένης λιτανείας, ἥτις διετηρήθη ἄχρι τοῦ νῦν ἐν τῷ Βυζαντινῇ λειτουργίᾳ, ἐξέλιπε δὲ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ. Ἐν τῇ Γαλλικανικῇ ὁμοίως λειτουργίᾳ ἀποτελεῖ τοῦτο εἶδος τι ᾠδῆς αὐτοτελοῦς καὶ κεχωρισμένης ὅλως οἰασθήποτε λιτανείας. Διετηρήθη τὸ τριπλοῦν τοῦτο Κύριε, ἐλέησον καὶ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ, ἀπὸ τῆς Μοζαραβικῆς ὁμοίως ἐξέλιπε. Κατὰ τὸν Γερμανὸν «τρεῖς μικροὶ παῖδες ἐν ἐνὶ στόματι» ἔψαλλον τὸ Κύριε, ἐλέησον, καθὼς καὶ τὸ ἀντίφωνον τὸ εἰς τὰ Ἀναγνώσματα πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου παρεισαγόμενον. Καθὼς

7. Εἰς τὴν ἁγίαν Πεντηκοστὴν ὁμιλ. I 4 (M. 50, 458), καθὼς καὶ ὁμιλ. εἰς τὸν Ματθ. ἐνθ' ἄν..

8. Mansi VIII 361 καὶ IX 777.

9. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 182.

δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ Jungmann¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐσημειώθη, «κατὰ τὴν αὐτὴν που ἐποχὴν καὶ ἐν Ἀνατολῇ ὁ ὕμνος ἀνετίθετο ἐνίοτε εἰς τοὺς παῖδας». Καὶ ἐλάμβανον μὲν καὶ ἐν Ρώμῃ μέρος οἱ παῖδες ἐν τῇ ἀντιφωνικῇ ψαλμωδίᾳ, ἀλλ' ἐντεταγμένοι εἰς τὴν scholam cantorum. Πολὺ μεταγενεστέρως μόλις κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἀναφέρονται οἱ παῖδες ψάλλοντες τὸ graduale κατὰ τὴν Ordo Romanus V.

Ἐπηκολούθει ἡ καθ' ἡμᾶς ἐνάτη ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου (Λουκᾶ α' 68-75) «Εὐλόγητός Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ...» («ἦν καὶ Prophetiam καλοῦσι καὶ alternatim ψάλλουσι¹¹»), («εἰς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ»), ὡς σημειοῖ ὁ Γερμανός¹². Ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ ψάλλεται αὕτη καὶ σήμερον ἀπαξ τοῦ ἔτους, κατὰ τὴν Κυριακὴν in adventu s. Johannis Baptistae, ἐξέλιπεν ὁμῶς ἐκ τῆς Ἀμβροσιανῆς, ὅπου, ἐὰν κρίνωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Missale Bobbiense, ὑπῆρχεν ἀρχικῶς, διότι εἰς αὐτὸ ἀπαντᾷ συχνάκις ἡ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Collectio post Prophetiam» εὐχὴ. Λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι ἡ ᾠδὴ αὕτη καλεῖται ἐν τοῖς Γαλλικανικοῖς βιβλίοις καὶ Προφητεία, ὁ Mabillon καὶ ἄλλοι τινὲς ἀκολουθοῦντες τοῦτον παρεσύρθησαν εἰς σύγχυσιν αὐτῆς πρὸς τὸ ἐπακολουθοῦν προφητικὸν ἀνάγνωσμα. Ἄλλ' ὡς ἀναφέρει Γρηγόριος ὁ Τουράνης¹³, ὁ ἐπίσκοπος Παλλάδιος ἤρchiσε ψάλλον τὴν Προφητείαν. εἶναι δὲ μεμαρτυρημένον ἔνθεν μὲν ὅτι τὰ ἀναγνώσματα ἀνεγίνωσκεν ὁ ἀναγνώστης ἢ ὁ διάκονος, ἔνθεν δέ, ὅτι τῆς ψαλμωδίας τῶν ὕμνων κατήρχετο ὁ ἐπίσκοπος, ἐφ' ὅσον ἦτο λειτουργός. Καὶ ἐν τῇ Βυζαντινῇ δὲ πράξει ὑπάρχουσιν ἄχρι τοῦ νῦν ἀντιφωνικοὶ ὕμνοι, ὧν κατάρχεται ὁ λειτουργός (τὸ Κατευθυνθῆτω ἡ προσευχὴ μου ἐν ταῖς Προηγιασμέναις, τὸ Ἀνάστα ὁ Θεὸς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου, τὰ προκείμενα τῶν ἑσπερινῶν τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν κ.λ.π.). Τὸ Τρισάγιον καὶ ἡ ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γερμανοῦ¹⁴ δὲν ἐψάλλοντο κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστήν, ἀντικαθιστάμενα ὑπὸ ἄλλης τινὸς ᾠδῆς, ἣτις ἤρχιζε διὰ τῶν λέξεων Sanctus Deus Archangelorum. Ὡσαύτως δὲν ἐψάλλετο καὶ τὸ Ἀλληλουῖα καὶ ὁ ὕμνος τῶν τριῶν Παίδων.

Εἰς τὴν ᾠδὴν τοῦ Ζαχαρίου ἐπηκολούθει ἡ collectio post Prophetiam, μὴ οὕτω μόνιμὸς τις, ἀλλ' ἐναλλάσσουμένη κατὰ τὰς ἑορτάς. Ὁ Duchesne παραθέτει τὴν ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Χριστουγέννων collectionem κατὰ τὸ Missale gothicum ἔχουσαν ἐν πιστῇ μεταφράσει οὕτω:

10. Ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 202 ὑποσ. 81.

11. Hammond ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 295.

12. Duchesne ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 182.

13. Hist. Fr. VIII 7.

14. Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπιστολῇ αὐτοῦ (παρὰ Duchesne ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 184 ὑποσ. 3) γράφει: «Sanctus Deus Archangelorum in Quadragesimo concinitur et non canticum Zachariae... Nec Alleluia in nostra ecclesia, Sanctus (τὸ Τρισάγιον) vel Prophetia, hymnus trium puerorum».

«'Ανέτειλας ἡμῖν, ἀληθινῆ Ἦλιε τῆς δικαιοσύνης, Ἰησοῦ Χριστέ· ἦλθες ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους λυτρωτής· ἡγείρας ἡμῖν κέρας σωτηρίας [ὑπαινιγμὸς πρὸς παράλληλον τῆς ῥόδης τοῦ Ζαχαρίου φράσιν] καὶ τοῦ ὑψηλοῦ Γεννήτορος υἱὸς συνεχῆς, ἐγεννήθης ἐν οἴκῳ Δαβὶδ διὰ τὰς προφητείας τῶν πάλαι προφητῶν, θέλων τὸν λαόν σου νὰ ἀπαλλάξῃς καὶ ἐνεδύθῃς τῆς ἀμαρτίας τὸ ἐξαλειφθὲν χειρόγραφον, ἵνα τῆς αἰωνίου ζωῆς ἀναπετάσῃς τὸν θρίαμβον. Διὸ νῦν αἰτούμεθά σου, ἵνα ἐν σπλάγγνοις τοῦ ἐλέους σου, ἐμφανισθῆς ἐν ταῖς διανοίαις ἡμῶν αἰωνία σωτηρία καὶ καταστήσῃς ἡμᾶς ἀφαρπάζων ἀπὸ τοῦ ἀδίκου ἐχθροῦ λάτρες δικαιοσύνης· καὶ δι' ἀποχωρισμοῦ ἀπὸ πάσης πλάνης τοῦ θανάτου τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν τῆς εἰρήνης [νέος ὑπαινιγμὸς τῆς ῥόδης] βαδίζοντες δυνηθῶμεν εὐθέως νὰ δουλεύωμεν εἰς σέ, Σῶτερ τοῦ κόσμου, ὡς σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι ζῆς, κυριαρχεῖς καὶ βασιλεύεις Θεὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

2. Τὰ ἀναγνώσματα καὶ ἡ παρενειρομένη ψαλμῳδία.

1. Ἐπηκολούθουν τὰ ἀναγνώσματα. Πρῶτον τὸ Προφητικόν, «τῆς παλαιᾶς δηλαδὴ Διαθήκης, τὸ διορθοῦν τὰ κακὰ καὶ προλέγον τὰ μέλλοντα, ἵνα κατανοῶμεν ὅτι ὁ αὐτὸς ἐστὶ Θεὸς ὅστις ἐν τῇ Προφητείᾳ ἐφθέγγετο, ὡς καὶ ἐν τῷ Ἀποστόλῳ ἐδίδαξε καὶ ἐν τῷ. Εὐαγγελίῳ λαμπρῶς ἐξέλαμψε. Διότι ὅ,τι ὁ προφήτης διακηρύττει ὡς ἐσόμενον, τοῦτο ὁ ἀπόστολος διδάσκει ὡς γενόμενον. Αἱ Πράξεις δὲ τῶν Ἀποστόλων ἢ ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου διὰ τὴν καινότητα τῆς Πασχαλίου χαρᾶς ἀναγινώσκονται, τηρουμένης τῆς τάξεως τῶν καιρῶν, ὅπως ἡ ἱστορία τῆς Π.Δ. κατὰ τὴν νηστείαν ἢ αἱ πράξεις τῶν ἁγίων ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων κατὰ τὰς ἐορτὰς αὐτῶν» κατὰ τὸν Γερμανόν¹⁵. Κατὰ τὴν περίοδον λοιπὸν τοῦ Πάσχα ἀνεγινώσκοντο αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ ἡ Ἀποκάλυψις, κατὰ τὴν περίοδον τῆς νηστείας αἱ ἱστορίαι τῆς Π.Δ. καὶ κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων ἀντὶ τοῦ προφητικῶ ἀναγνώσματος¹⁶ οἱ βίοι αὐτῶν. Αἱ ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ δὲ παρεχόμεναι πληροφορίες αὐταὶ συμφωνοῦσι πλήρως πρὸς τὸ *lectionnaire* τῆς Luxeuil, καθὼς καὶ πρὸς τὴν ἐν τῷ *Missale Bobbiense* κατὰτάξιν τῶν ἀναγνωσμάτων, ὅπως καὶ πρὸς τὴν ἰσχύουσαν ἐτι καὶ νῦν Μοζαραβικὴν πρᾶξιν, τὴν καὶ ὑπὸ τοῦ κανόνος 16 τῆς Δ' συνόδου τοῦ Τολέδου μαρτυρουμένην, τοῦ ἐπαπειλοῦντος ἀφορισμὸν κατὰ τῶν παραλειπόντων τὰ ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως ἀναγνώσματα.

2. Μετὰ τὰ δύο πρῶτα ἀναγνώσματα ἐψάλλετο ὁ ὕμνος τῶν τριῶν παιδων, καλούμενος ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ λέξεως καὶ *Benedictio*. Κατὰ δὲ τὸν Γερμανόν «ἡ Ἐκκλησία τηρεῖ τὴν τάξιν, ἵνα μεταξὺ τῆς *Benedictio* καὶ τοῦ

15. Παρὰ Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 185.

16. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 299.

Εὐαγγελίου μὴ παρεμπίπτη εἰμὴ μόνον τὸ ἀντίφωνον (responsorium), ὅπερ ὑπὸ τῶν μικρῶν παιδῶν ψάλλεται».

3. Προκειμένου ἤδη ν' ἀναγνωσθῆ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα «διὰ λαμπρᾶς μελωδίας (claro modulamine), ἐκ νέου ψάλλει ὁ κλῆρος τὸ "Ἄγιος" ὁ Θεὸς κατὰ τὸν Γερμανόν. «Ἐξέρχεται δὲ ἡ πομπὴ τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου ὡς ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ θριαμβεύοντος ἐκ τοῦ θανάτου μετὰ τῶν προειρημένων ἀρμονιῶν καὶ μετὰ ἑπτὰ λαμπάδων ἀνημμένων, αἰτίνες εἰσι τὰ ἑπτὰ χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἢ τοῦ παλαιοῦ νόμου τὰ φῶτα τῶ μυστηρίῳ τοῦ σταυροῦ προσηλωμένα», ἀναβιβάζεται δὲ τὸ εὐαγγέλιον ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος «ὡς ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Πατρός, ἵνα ἐκεῖθεν διακηρυχθῶσι τὰ δῶρα τῆς ζωῆς», καθ' ὃν χρόνον «οἱ κληρικοὶ κρᾶζουσι Δόξα σοι Κύριε. Τὸ τρισάγιον δὲ καὶ πάλιν ὁ κλῆρος ψάλλει ἐπαναγομένου τοῦ εὐαγγελίου»¹⁷ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Duchesne¹⁸ μόνος ὁ Γερμανὸς μνημονεύει τοῦ Τρισαγίου ὡς ψαλλομένου καὶ πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου καὶ μετ' αὐτήν. Ἡ ἀναφώνησις ὅμως Δόξα σοι, Κύριε, μαρτυρεῖται ὑπὸ πασῶν τῶν λατινικῶν λειτουργιῶν.

3. Ἡ ὁμιλία.

Ἐπιηκολούθει ἡ ὁμιλία, ἐν τῇ ὁποίᾳ, ὡς λέγει ὁ Γερμανός, ὁ διδάσκαλος ἢ ὁ ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας «διὰ σαφεστέρου λόγου ἀναπτύσσει εἰς τὸν λαὸν ὅ,τι ὁ Προφήτης ἢ ὁ Ἀπόστολος ἢ τὸ Εὐαγγέλιον ἐνετείλατο, διὰ μετρίας δὲ τέχνης, ἵνα μὴ τὸ χυδαῖον ἀπαρέσκη εἰς τοὺς σοφοὺς ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ ἐκλεκτὴ ρητορεία καθίσταται ἀσαφὴς εἰς τοὺς ἀγρότας». Σημειωτέον, ὅτι ἡ ὁμιλία ἐκαλλιεργεῖτο καὶ ἐγένετο ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις πυκνότερον καὶ ἐπιμελέστερον παρ' ὅσον ἐν Ρώμῃ, ὅπου μόνος ὁ ἐπίσκοπος ἐκήρυττεν, ἐνῶ ἐν ἐκείναις ὠμίλουν καὶ οἱ πρεσβύτεροι. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Κελεστίνος ἐν τινι ἐπιστολῇ αὐτοῦ κατέκρινε τὴν συνήθειαν ταύτην τῶν Γαλλικανικῶν ἐκκλησιῶν. Παρὰ τὴν ἀποδοκιμασίαν ὅμως ταύτην ἡ συνήθεια αὕτη διετηρήθη, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ δευτέρου κανόνος τῆς ἐν Vaison συνελθούσης τῆς 829 συνόδου¹⁹, ἐν τῷ ὁποίῳ ὀρίζεται, ἵνα «πρὸς οἰκοδομὴν πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ πρὸς ὠφέλειαν παντὸς τοῦ λαοῦ καὶ ἵνα μὴ γίνεται μόνον ἐν ταῖς πόλεσι κήρυγμα, ἀλλὰ εἰς πάσας τὰς ἐνορίας, ἔχωσι τὴν ἀδειαν νὰ κηρύττωσι καὶ οἱ πρεσβύτεροι, εἰ δὲ ἐξ ἀσθενείας ἐμποδίζεσθαι ὁ πρεσβύτερος, ἀναγιγνώσκονται αἱ ὁμιλίαι τῶν ἁγίων Πατέρων ὑπὸ τοῦ διακόνου».

17. Παρὰ Duchesne ἐνθ' ἀνοτ. σελ. 187.

18. Αὐτόθ. σελ. 188.

19. Mansi VIII 727.

4. Ἡ ἔκτενης καὶ ἡ ἀποχώρησις τῶν Κατηγουμένων.

1. Εἰς τὸν Γαλλικανικὸν καὶ Μοζαραβικὸν τύπον, λέγει ὁ Steuart²⁰ διετηρήθη ἡ ἔκτενης εἰς τὴν παλαιὰν αὐτῆς θέσιν μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα, ἀπευθυνομένη καθημερινῶς εἰς πᾶσαν λειτουργίαν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν. Ἀρκεῖ τις, προσθέτει ὁ Duchesne²¹ νὰ συγκρίνη τὴν λιτανεῖαν ταύτην πρὸς τὰς τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν διὰ νὰ πεισθῇ, ὅτι εἶναι ἀπολύτως τοῦ αὐτοῦ τύπου. Δύναται τις μάλιστα νὰ προχωρήσῃ καὶ περαιτέρω καὶ νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα μετάφρασιν ἑλληνικοῦ κειμένου. Πράγματι ἡ ἐκ τοῦ Ἱρλανδικοῦ missale τοῦ Stowe παρατίθεμένη ὑπὸ τοῦ Lietzmann ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἀνασυντεθέντι τυπικῷ τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, τὸ ὁποῖον ἀναδημοσιεύομεν κατωτέρω, ἀρχίζει αὕτη διὰ τῆς φράσεως «Dicamus omnes: Domine exaudi et miserere, Domine miserere ex toto corde et ex tota mente», ἣτις ὑπεθυμίζει τὴν ἀρχὴν τῆς Βυζαντινῆς ἔκτενοῦς: «Εἰπάμεν πάντες ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας ἡμῶν, εἰπάμεν». Καὶ ἡ μεθ' ἑκάστην αἴτησιν ἐπαναλαμβανομένη φράσις «Oramus te, Domine, exaudi et miserere», ἡ μαρτυρούμενη ὑπὸ τινος χειρογράφου τῆς Fulda, εἶναι ἀκριβῆς μετάφρασις τῆς ἐν τῇ Βυζαντινῇ ἔκτενεϊ: «Δεόμεθά σου, ἐπάκουσον καὶ ἐλέησον». Ὡς πρὸς δὲ τὰς αἰτήσεις τῆς λιτανείας, παρατηρεῖ ὁ Duchesne, τὸ κείμενον αὐτῶν δὲν ἀνταποκρίνεται μὲν ἀκριβῶς πρὸς τὰς γνωστὰς ἡμῖν ἑλληνικὰς λιτανείας, κατανέμονται ὅμως κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ ἔχουσι συνταχθῆ κατὰ τὸ αὐτὸ ὕφος, αἱ διαφοραὶ δὲ αἱ παρουσιαζόμεναι μεταξύ αὐτῆς καὶ τῶν ἔκτενῶν τῶν λειτουργιῶν τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι μικρότεραι τῶν διαφορῶν, τὰς ὁποίας ἔχουσιν αἱ τελευταῖαι αὗται πρὸς τὴν τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν. Εἶναι ὡσαύτως ἀξιοσημείωτον, ὅτι αἱ αἰτήσεις τῆς λιτανείας ταύτης προσεφωνοῦντο, ὡς λέγει ὁ Γερμανός, ὑπὸ τῶν λευιτῶν (*levitae pro populo deprecantur*), καθ' ὃν χρόνον οἱ ἱερεῖς γονυπετεῖς πρὸ τοῦ Κυρίου ἐπρέσβευον ὑπὲρ τῶν ἀμαρτιῶν τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πρᾶξιν τῆς Ἀνατολῆς, τὴν μέχρι καὶ τοῦ νῦν ἰσχύουσαν, οἱ διάκονοι ἐκφωνοῦσι τὴν ἔκτενην, καθὼς καὶ τὰς αἰτήσεις πάσης λιτανείας.

2. Τῇ ἔκτενεϊ ἐπηκολούθει ἡ Collectio post precem, ἣτις ἔχει ἀντίστοιχον καὶ ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς λειτουργίαις τὴν Εὐχὴν τῆς ἔκτενοῦς ἱεσίας. Ὑπόδειγμα ταύτης παραθέτει ὁ Duchesne²² ἐκ τοῦ Missale Gothicum τὴν κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων ἀναγινωσκομένην, ἣτις ἐν πιστῇ μεταφράσει ἔχει, ὡς ἔπεται:

20. Μν. ἔργ. σελ. 41.

21. Μν. ἔργ. σελ. 191.

22. Αὐτόθ. σελ. 192.

«Ἐπάκουσον, Κύριε, τὴν εἰς σὲ ὀνομασμένην οἰκογένειαν καὶ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἐκκλησίας σου ἐν ταύτῃ τῇ σημερινῇ ἑορτῇ τῆς Γεννήσεώς σου συναθροισθεῖσαν, ἵνα τοὺς σοὺς αἰνούς ἐκδιηγηθῇ. Παράσχου τοῖς αἰχμαλώτοις λύτρωσιν, τοῖς τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, τοῖς ἀμαρτάνουσιν ἄφεσιν· ἦλθες γάρ, ἵνα σώους καταστάσης ἡμᾶς. Ἐπίβλεψον ἐκ τοῦ ἁγίου οὐρανοῦ σου καὶ φώτισον τὸν λαόν σου, τοῦ ὁποίου αἱ ψυχαὶ διὰ πλήρους ἀφοσιώσεως εἰς σὲ πεποιθασιν, Σῶτερ τοῦ κόσμου, ὃς ζῆς κ.τ.λ.»

Ἄλλην τινὰ *collectio post precem*, ἣν ὁ Lietzmann ἐν τῇ τάξει τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας λαβὼν ἐκ τῶν λειτουργιῶν τοῦ Mone τοποθετεῖ μετὰ τὴν ἔκτενῆ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὁ Dix²³ τοποθετεῖ πρὸ τῶν Ἀναγνωσμάτων.

3. Ὁ Γερμανός²⁴ τοποθετεῖ τὴν ἀποχώρησιν τῶν κατηχομένων μετὰ τὴν ἔκτενῆ δέησιν παρατηρῶν «τοὺς κατηχομένους λοιπὸν ὁ διάκονος προσφωνεῖ κατὰ ἀρχαίαν τῆς Ἐκκλησίας τελετὴν, ἵνα τόσον οἱ Ἰουδαῖοι, ὅσον καὶ οἱ αἰρετικοὶ ἢ δεδιδαγμένοι ἐθνικοὶ, οἵτινες πρὸς τὸ βάπτισμα ἤρχοντο καὶ πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἐγκρίνονται, ἴστανται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἀκροῶνται τὴν συμβουλὴν τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης· εἶτα δέωνται ὑπὲρ αὐτῶν οἱ λευῖται, λέγγη ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν καὶ μετὰ τὴν δέησιν ἐξέρχονται ἐκ τῶν θυρῶν, ὅσοι δὲν εἶναι ἄξιοι νὰ ἴστανται καθ' ὃν χρόνον προσκομίζεται ἡ προσφορά.» Ἡ ἀπόλυσις λοιπὸν τῶν κατηχομένων ἐγίνετο μετὰ τὴν δέησιν κατὰ τὸν Γερμανόν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἢ κατὰ τὸ ἔτος 517 συνελθοῦσα ἐν Λυὸν σύνοδος διὰ τοῦ ἔκτου κανόνος αὐτῆς μόνον ὡς χάριν ἰδιαιτέραν ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς μετανοοῦντας νὰ μένωσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ μέχρι τῆς δεήσεως τοῦ λαοῦ, ἥτις μετὰ τὸ εὐαγγέλιον ἀνεγινώσκετο («*usque ad orationem plebis quae post evangelia legetur*»). Ἡ περίπτωσις ἀποσαφεῖται πλήρως, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξέλιξιν τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, κατὰ τὴν ὁποίαν προτάσσεται μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ἡ ἔκτενῆς, ἐπακολουθοῦσιν αἱ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων εὐχαί, εἶτα δὲ καὶ ἡ ἀπόλυσις αὐτῶν, μεθ' ἣν ἔπονται αἱ δύο εὐχαὶ τῶν πιστῶν μετὰ παρεμπιπτουσῶν μεταξὺ αὐτῶν συναπτῶν ὑπὸ τοῦ διακόνου ἐκφωνουμένων. Ὁ Γερμανός ὑπαινίσσεται, ὅτι ἐγίνοντο καὶ δεήσεις ὑπὲρ τῶν κατηχομένων, δὲν ἐκφράζεται ὁμως σαφῶς. Καὶ ἡ Γαλλικανικὴ λοιπὸν λειτουργία φαίνεται ἀκολουθοῦσα καὶ ἐν τούτῳ τὴν Βυζαντινὴν τάξιν, παρουσιάζεται δὲ πιθανόν, ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχον καὶ εἰς ἐκείνην εἰδικαὶ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων καὶ μετανοούντων, αἵτινες συνεξέλιπον μετὰ τῆς ἐκλείψεως τῆς τάξεως τῶν κατηχομένων καὶ τῆς χαλαρώσεως τῆς συνηθείας νὰ κοινωνῶσιν οἱ πιστοὶ συχνότερον.

(Συνεχίζεται)

23. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 490.

24. Παρὰ Duchesne ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 192.